

KOSZTA LÁSZLÓ

A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200 – 1350 között

Az 1000. esztendő táján indult meg Magyarországon az egyházszervezet kialakítása. A püspökségek megalapításával együtt a székesegyházak mellett létrejöttek a székeskáptalanok is. A magyar székeskáptalanok a 11. század második feléig nem voltak még kizárólag kanonokok lakta testületek, hanem inkább dómmonostoroknak nevezhetjük őket, mivel bennük a világi papok (kanonokok) együtt éltek bencés szerzetesekkel. A magyar egyház első, missziós korszakának lezárultával, a 11. század harmadik harmadában, Szent László uralkodása alatt végleg megszűntek a dómkolostorok és elkülönült a kanonokság és a szerzetesség. A tisztán kanonokok lakta káptalanokban – úgy tűnik – az aacheni regula egy variánsa alapján éltek. A kanonoki és szerzetesi elkülönülést, a kanonokok lakta káptalanok megerősítését a 11-12. század fordulóján az uralkodók is támogatták, amelyet a káptalanok számára tett adományok jeleznek. A 11. század végén indult meg Magyarországon a káptalani különvagyon kialakulásának folyamata, de ekkor a káptalanok még teljes mértékben a püspök felügyelete alatt álltak. Vagyonuk az egyházmegye osztatlan birtokának részét képezte, a kanonokok pedig *vita communis*-ben élve közvetlenül a székesegyház mellé épített monostorban laktak. A 12. század végéig alig maradt híradás róluk, mivel a külvilággal kevés kapcsolatot tartó zárt, befelé forduló, a székesegyház liturgiájára koncentrááló közösségek voltak a székeskáptalanok.¹

A változások a 12. század legvégén jelentkeznek és igazán a 13. század első évtizedeiben foghatók meg. Ettől kezdve beszélhetünk Magyarországon hierar-

¹ Koszta L.: *Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig*. In: Koszta L.: Írásbeliség és egyházszervezet. Capitulum III. Szeged, 2007. 9–21.

chizált egyházi társadalomról, benne kanonokságról, mint középrétegről. Intézménytörténeti aspektusok is megerősítik, hogy korszakhatár a 12-13. század a magyar kanonokság történetében. A 13. század elejétől tekinthetjük a magyar káptalanokat önálló jogi személynek.² A fordulópontot jelzi az is, hogy sokkal több információ maradt ezután ránk a kanonokokról, és más módszerekkel, többek között, a karriertörténetek nyomon követésével is vizsgálni lehet őket. A magyar kanonokság a 13. század folyamán alakította ki helyét a korabeli társadalomban és az egyházon belül. A 13. századot joggal nevezhetjük a kanonokság expanziójának Magyarországon. Ebben az évszázadban alakultak ki azok a pozíciói, lehetőségei és feladatai a magyar kanonokságnak, amelyek egészen a 16. század elejéig meghatározóan jellemezték ezt a réteget.

A magyar kanonokság bemutatását azzal kellene kezdeni, hogy számbelileg mekkora csoportról is beszélhetünk. Elöl járóban ki kell emelni, hogy Magyarországon egyetlen egy székeskáptalant és társaskáptalant sem vettek át a reguláris kanonokok. A reguláris kanonoki reform a 12-13. században alig érintette a magyar egyházszervezetet, holott Németországban jelentős eredményeket értek el. Az északkeleti német egyházmegyéék közül többen (Brandenburg, Havelberg, Ratzenburg) premontrei kanonokok népesítették be a székeskáptalanokat.³ A Magyarországgal határos délnémet területen a 12. század elején megerősödött a kanonoki reformmozgalom.⁴ A salzburgi érsekség-

² Koszta L.: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata a 14. század közepéig. In: *Levéltári Közlemények* 67 (1996) 51–53. Új kiadása: Koszta L.: Írásbeliség és egyházszervezet. Capitulum III. Szeged, 2007. (a továbbiakban: Koszta: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata) 73–74.; Európában is általában a 12-13. század fordulójától alakultak át hosszú évszázados fejlődés eredményeként autonóm testületekké a káptalanok, amely a jogi személlyé válásban is kifejeződött. Lexikon des Mittelalters V. 939., Marchal, G. P.: Die Dom- und Kollegiatstifte der Schweiz. In: *Die weltlichen Kollegiatstifte der deutsch- und französisch-sprachigen Schweiz*. Helvetica Sacra II/2. Hersg. Marchal, G. P. Bern, 1977. 39–43.

³ Pfaff, V.: *Die deutschen Domkapitel und das Papsttum am Ende des 12. Jahrhunderts*. In: *Historisches Jahrbuch* 1973. 22.; francia területen húsz székeskáptalanban volt kimutatható az ágostonos regula elfogadása. Ezek a székeskáptalanok kettő kivételével mind a Bordeaux – Belley vonaltól délre estek. H. Siebert recenzója: Becquet, J.: *Vie canoniale en France aux Xe – XIIe siècles*. London, 1985. In: Francia 1986. 712–713.

⁴ Classen, P.: *Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker in Bayern und Österreich*. In: Classen, P.: *Ausgewählte Aufsätze*. Sigmaringen, 1983. (a továbbiakban Classen: Gerhoch von Reichersberg) 434–436.

ben pedig reguláris kanonokok vették át a székeskáptalant.⁵ Úgy tűnik, hogy a reguláris kanonoki mozgalom megállt Magyarország határánál. Valószínűleg egyéb társadalomtörténeti okok mellett ebben az is közrejátszott, hogy a reformkanonoki mozgalom virágkorában a 12. század első felében a magyar kanonokság még *vita communis*-ben élt, így nem szorult reformálásra. A *vita communis* bomlásának időszakában, a 12. század végén pedig a kanonokreformra az általános visszaesés a jellemző,⁶ így a délnémet reguláris kanonoki reform is kifulladásban volt.⁷ Bizonyosan ismerték azonban a reformkanonokság törekvéseit Magyarországon is. A délnémet reformmozgalom egyik vezetője, Gerhoch, reichersbergi prépost például magyar főpapokkal levelezett, sőt tanítványa is élt Magyarországon.⁸ A franciaországi kanonoki reform meghatározó központjaiban, a párizsi Szt. Viktor-káptalanban és a Saint Geneviève kolostorban⁹ több magyar diák tanult a 12. században,¹⁰ akik közül nem egy érsek, illetve püspök lett, köztük Lukács¹¹ és Jób esztergomi érsekek.¹²

A székes- és társaskáptalanok tagjai Magyarországon így világi kanonokok voltak. A 14. század első feléből megmaradt tizedjegyzékek adnak országos képet a kanonoki javadalmak számáról.¹³ A 13 püspökséghez 15 székeskáptalan tartozott¹⁴ és további 8 nagyobb, királyi alapítású társaskáptalan¹⁵ működött az országban. A püspökségi központokban létrejött kisebb társaskápta-

⁵ Weinfurter, S.: *Salzburger Bistumreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert*. Köln, 1975. (a továbbiakban Weinfurter: *Salzburger Bistumreform*) 107–108.

⁶ Weinfurter, S.: *Neuere Forschung zu den Regularkanonikern in Deutschen Reich des 11. und 12. Jahrhunderts*. In: *Historische Zeitschrift* 224. 1977. 396–397.

⁷ Weinfurter: *Salzburger Bistumreform* 206–220.

⁸ Classen: *Gerhoch von Reichersberg* 431–460.

⁹ Bosl, K.: *Das Jahrhundert der Augustinerchorherren*. In: *Historiographia mediævalis*. Festschrift für F.-J. Schmale. Hersg. Berg, D.–Goetz, H.–W. Darmstadt, 1988. 10.

¹⁰ *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. Szerk. Makkai L.–Mezey L. Budapest, 1960. 114.

¹¹ Körmendi T.: Lukács. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest, 2003. 59.

¹² Beke M.: Jób. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest, 2003. 75.

¹³ *Monumenta Vaticana Hungariae Ser. I. Tom. I.* Budapest, 2000. (reprint) 41–409.

¹⁴ Két egyházmegyének két központja volt, így a bács-kalocsai érsekségnek Bácsott és Kalocsán is működött székeskáptalanja; a szerémi püspökség pedig Szerémvárott és Bánmonostoron (Kő).

¹⁵ Székesfehérvár, Óbuda, Pozsony, Vasvár, Titel, Arad, Szepes, Szeben. A felsoroltakon kívül volt még királyi alapítású társaskáptalan, de ezek, mint például Dömös, a 14. századra jelentőségüket veszítették.

lanok¹⁶ tagjait nem sorolhatjuk az egyházi középrétegbe. Így összesen 23 jelentős káptalan működött Magyarországon. Ez összesen 626 kanonoki javadalmat jelentett (464 székeskáptalanokban, 162 társaskáptalanokban).¹⁷ Természetesen a kanonokok száma ennél kisebb lehetett, mert a 13. század második felében megjelent a javadalomhalmozás, de ez jelentős méreteket nem öltött a 14. század közepéig. A kanonokok életútját vizsgálva általában az egész korszakra nézve az egyszerre több káptalanban javadalommal rendelkező kanonokok aránya 10-20 %-os volt.¹⁸ A magyar egyházi középréteg gerincét adó kanonokság tehát egy meglehetősen csekély számú társadalmi réteget jelentett. A magyarországi káptalanok európai összehasonlításban létszámukat tekintve kis és közepes egyházi intézmények voltak.¹⁹ A legnagyobbakban 40 (eszter-

¹⁶ Pl. Esztergomban az érseki székeskáptalanon kívül három kisebb társaskáptalan működött; viszont Pécsen a székeskáptalan mellett csupán egy társaskáptalant ismerünk. Volt olyan püspöki székhely, pl. Zágráb, Nyitra, Kalocsa, ahol nincs tudomásunk ilyen társaskáptalanról. Úgy tűnik, hogy a székeskáptalanok szomszédságában működő társaskáptalanok a 12-13. század fordulójától kezdődően szerveződtek. Gyakran processziós (körmeneti) egyházként a székesegyház liturgiájához kapcsolódtak, tagjai a püspöki központ alsópapságából kerültek ki, de vezetőjük, prépostjuk a székeskáptalan kanonokaiból került ki. A magyar káptalanok felsorolása: Mályusz E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971. (a továbbiakban Mályusz: Egyházi társadalom) 115–118.

¹⁷ Mályusz: *Egyházi társadalom* 118–119.

¹⁸ Pécsen az 1306-os püspökválasztáson részt vevő 28 kanonok közül csupán kettőnek volt más székeskáptalanban javadalma. Koszta L.: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. In: Írásbeliség és egyházszervezet. Capitulum III. Szeged, 2007. (a továbbiakban: Koszta: Az 1306-os pécsi püspökválasztás) 66–67. A pécsi püspökség területén működő pozsegi társaskáptalanból a 13. század elejétől 1351-ig 50 kanonokot sikerült összegyűjtenünk, ezek közül 9 birtokolt más káptalanban is javadalmat. A 14. század közepe felé lesz egyre gyakoribb a javadalomhalmozás. Koszta L.: A pozsegi káptalan tagjai a XIV. század közepéig. In: Aetas 1991. 3-4. (a továbbiakban Koszta: Pozsegi káptalan) 46–51.; Timót, Báncs István bíboros káplánja 1262-ben zágrábi püspökké jelölésekor a következő javadalmakkal rendelkezett: valkói főesperesség (pécsi székeskáptalan), zágrábi kanonokság (zágrábi székeskáptalan), zalai főesperesség (veszprémi székeskáptalan), és négy kápolna a győri püspökség területén. A sok javadalom elnyerésében bizonyosan szerepet játszott, hogy a bíboros, a volt esztergomi érsek kíséretéhez tartozott Timót. Almási T. – Koszta L.: Báncsa István bíboros (1205 k. – 1270). In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. Acta Historica (különszám) Szeged, 1991. (a továbbiakban Almási – Koszta: Báncsa István) 16.; Az esztergomi székeskáptalan kanonokjairól csak egy régi, sok vonatkozásban már elavult összeállítás alapján tudunk képet alkotni: a 13. században 154 ismert kanonok közül bizonyosan 11 viselt más káptalanban is javadalmat és 16-nak volt egyéb helyen javadalma. Így kanonokok

gomi és pécsi székeskáptalan és a székesfehérvári koronázó templom társaskáptalanja), a legkisebbekben pedig – a nyitrai és a kalocsai székeskáptalanban – 12, illetve 10 kanonoki javadalom volt.²⁰

A *vita communis* felbomlása együtt járt az önálló kanonoki egzisztenciák kialakításának szükségszerűségével. Ennek anyagi előfeltételeit meg kellett teremteni. A 13. század első felében a magyar kanonokság lefelé, az alsópap-ság irányába kísérelte meg hatalmát és befolyását, illetve anyagi pozícióit erősíteni. Ezekben az években több magyar káptalannal kapcsolatban (Esztergom, Veszprém, Zágráb, Eger, Csanád, Erdély) fennmaradtak oklevelek, amelyek a kanonokok szegénységét hangoztatják.²¹ A kanonokok sanyarú helyzetét mutató oklevelek mögött azonban nem feltétlenül kell nagy nélkülözést látnunk, hanem ezek egy új, iskolázott papi réteg megnövekedett igényeit és öntudatra ébredésének első jeleit mutatják,²² akik már megfelelő érdekérvényesítéssel is rendelkeznek. A nélkülözésre hivatkozva kísérletet

7 %-nak volt más káptalanban is javadalma a 13. században. A 14. század első felében 146 ismert kanonok közül már 46 rendelkezett más káptalanban javadalommal, így arányok 31 %, de 29 kanonoknak egyéb egyházi javadalma is bizonyosan volt. Kollányi F.: Esztergomi kanonokok 1100.–1900. Esztergom, 1900. 3–58.

¹⁹ Németországban a középkorban a legnagyobb székeskáptalan a kölni volt 72 kanonoki javadalommal, a legkisebb pedig a meißeni volt 14 kanonoki prebendával. Kalauza-Baumruker, M.: *Das Schweriner Domkapitel*. Köln, 1987. (a továbbiakban: Kalauza: *Das Schweriner Domkapitel*) 34. A lengyelországi Gnieznóban a 14. század első felében 33, 1354 után 30 kanonok élt. Binder, B.: *Das Domkapitel zu Gnesen*. Greifswald, 1912. (a továbbiakban Binder: *Das Domkapitel zu Gnesen*) 12–13. Spanyol káptalanok nagyságára lásd Vincke, J.: *Die vita communis des Klerus und das spanische Königtum im Mittelalter*. In: *Spanische Forschungen* 6 (1937) 49–50., például Barcelonában a 12. század végén 40 kanonok élt, de Vich-ben 1229-ben 30, Seu d'Urgellben 1134-ben 45, 1243-ban 33. További példák: Fedeles T.: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban* (1354.–1526). Pécs, 2005. (a továbbiakban Fedeles: *Pécsi káptalan*) 50–51.

²⁰ Mályusz: *Egyházi társadalom* 115–118.

²¹ Az első ismert hivatkozás a kanonokok szegénységére Esztergomból maradt ránk. 1156-ban Martirius érsek a vacsorát (*coena*) is nélkülöző kanonokjai számára a király jóváhagyásával 70 falu tizedét adja a székeskáptalannak. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I. Ed. Knauz, F. Strigonii, 1874. (a továbbiakban MES.) 107–110. A kanonokok nélkülözését hangoztató oklevelek nagyobb számban a 13. század elejéből maradtak fenn.

²² A kanonokok megváltozott mentalitását mutatja az a színvonalas felirattal rendelkező esztergomi sírkő a 13. század elejéről, amely talán az első ismert kanonoksírunk. Takács I.: *Esztergomi síremléktörödékek a 13. századból*. In: *Ars Hungarica* 1988. 121–132.

tesznek a kanonokok arra, hogy a IV. lateráni zsinat tiltása ellenére prebendáikhoz oltárjavadalmakat kapcsoljanak. A kanonokok törekvéseit püspökeik támogatták. A kanonoki kezdeményezések eredményre vezettek és a pápák engedélyt adtak arra, hogy a zsinati határozattal szemben az addig az alsópapsághoz tartozó oltár javadalmakat is a kanonoki prebendákhoz kapcsolják, a püspökök pedig tized és egyéb birtokadományokkal gazdagították a székeskáptalanokat.²³ A 13. század közepén a falusi plébánosok tizedjövedelmeiből is mind nagyobb részt szereztek a székeskáptalanok kanonokjai. Több magyar egyházmegyéből (pl. Győr és Veszprém) tudunk ebben az időben a falusi plébánosok és a kanonokok között zajló perről, amelynek tárgya a tized negyedének felosztása volt. A kanonokok törekvéseit minden esetben támogatták a püspökök, sőt az 1250-es évektől kezdve a magyar királyok is.²⁴

Nagyon jelentős jogi és társadalmi következményekkel járt, hogy a 13. század első felében az addig vidéki templomaik mellett élő főesperesek beköltöztek a székeskáptalanokba.²⁵ A főesperesekkel nem csupán a kanonokok száma növekedett, hanem ezzel a székeskáptalan hatáskörébe került a falusi plébániák vizitálása és az egyházi bíraskodás alsó szintje. A káptalan így a 13. század közepére a falusi papság felett bíraskodási jogot szerzett.

A 13. század első felében a püspökök és a király támogatásával a kanonokság gazdaságilag megerősödött, mindez vidéki pasztoráló papság kárára történt. Nagyban hozzájárult ez ahhoz, hogy a falusi plébánosok az egész középkor folyamán meglehetősen rossz anyagi helyzetben maradtak, művelődésre, távoli iskolák látogatására, mecénási tevékenységre nem volt lehetőségük. Helyzetük a középkor végéig alig változott.²⁶ A falusi templomok bevételeinek jelentős része az egyházmegye központjába, a püspökhöz és a székeskáptalan

²³ Balics L.: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. II/2. Budapest, 1890. 39–43.; Békefi R.: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1910. 20–33.; Hermann E.: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 71.

²⁴ Jankovich M.: *Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye*. In: Budapest Régiségei 19 (1959) 59–60.; Szűcs J.: *A kereszténység belső politikuma*. IV. Béla és az egyház. In: *Történelmi Szemle* 1978. 176–177.; Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. (a továbbiakban Szűcs: *Az utolsó Árpádok*) 94.

²⁵ Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 218–512.

²⁶ Mályusz: *Egyházi társadalom* 137–140.

kanonokjaihoz került. A kanonokság gazdasági megerősödésének ára a vidéki papság elszegényedése lett. A magyarországi világi egyházszervezet bevételei így 13. század közepén a püspöki központokba koncentráálódtak. Az ott élők számára lehetőséget biztosítottak a kulturáltabb életre, a művelődésre, a művészeti tevékenység támogatására. Mindez a püspökségi központok építészeti megjelenésében is tükröződött. Létrejöttek a kanonoki kúriákból álló Káptalan utcák a székesegyházak közelében.

A 13. század közepére a kanonokok társadalmi szerepe és befolyása jelentősen megnövekedett. Erre a réteg tagjai saját maguk is ráébredtek. Sőt ebben az időszakban nagyon erős csoportöntudat is kimutatható a körükben. Ennek egyik jele a káptalanok pecsétjeinek átalakítása. A magyar székeskáptalanok a 13. század elejétől rendelkeznek önálló pecséttel. A 13. század közepén néhány év alatt szinte az összes káptalan lecserélte az alig egy-két évtizedes pecsétjét, nagyobbra és jóval díszesebbre, amelyet aztán már a középkor végéig használnak.²⁷ Az öntudatosodást elősegítette, hogy az anyagilag megerősödő réteg tagjai közül többen külföldi tanulmányokra is vállalkozhattak. A 13. század első felében elsősorban francia iskolákat,²⁸ majd a század közepétől a bolognai és a padovai egyetemeket látogatták.²⁹ IV. Béla király tudatosan erősítette őket. Ezt bizonyítja az is, hogy a század közepén diplomatai már nem a püspökök közül kerültek ki, mint korábban, hanem egyre inkább a kanonokok látták el ezt a feladatot.³⁰

²⁷ Koszta L.: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata a 14. század közepéig* 73–82.; káptalani pecsétek katalógusa: Takács I.: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Budapest, 1992.; Solymosi L.: *Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei*. In: Solymosi L.: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, 2006. 79–104.

²⁸ Hajnal I.: *Írástörténet az írásbeliség felújítása korából*. Budapest, 1921. 97.; Hajnal I.: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Budapest, 1959. 192.; Hajnal I.: *Az Árpád-kori oklevélíráskor és a francia egyetemek*. In: Hajnal I.: *Technika, művelődés*. Budapest, 1993. 3–13.; Szilágyi L.: *Összehasonlító írástörténet*. In: *Századok* 1943. 236.

²⁹ Az Itáliában tanult magyar diákok felsorolása: Veress E.: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221–1864*. Budapest, 1941. Több mint 80 főre teszi az Itáliában a 13. században többnyire kanonokként tanult magyarországi diákok számát. Az itáliai egyetemjárás jelentőségére a magyar jogéletben: Bónis Gy.: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971. 18–29.; Székely Gy.: *Magyar tanárok és hallgatók az európai egyetemeken az Árpád-korban*. In: *Levéltári Szemle* 1993. 3–13.; Orbász pozsegai prépost példája Koszta: *Pozsegai káptalan* 46–47.

³⁰ Szűcs: *Az utolsó Árpádok* 92–93.

A sikerek láttán a megerősödött és egyre öntudatosabb magyarországi kanonokság a 13. század közepén felfelé, a püspökök ellenében is megpróbálta mozgásterét, befolyását tágítani. A 13. század második felében szinte az összes magyar püspöki székhely a püspökök és a székeskáptalan viszálykodásától hangos. A 13. század első felében a kanonokság konszenzus jogot szerzett az egyházmegye ügyeinek intézésében és még törekvéseiben a püspökök támogatását élvezte a réteg.³¹ Püspökök és a kanonokok harmonikus együttműködése az 1250-es évek közepén megváltozott.³² A viszályok gyakran a püspökválasztás körül robbantak ki. Noha a kanonokság formailag Magyarországon is a 12-13. század fordulójától rendelkezett a püspökválasztás jogával, a püspökségek betöltésében a király szava volt döntő. A 13. század végéig a magyar püspökök a király udvari papjai közül kerültek ki.³³ A 13. század második felében a székeskáptalanok a formális jogok helyett ténylegesen szerették volna gyakorolni a püspökválasztó jogukat. Gyakran hallunk ebben az időben kettős választásról,³⁴ és a megegyezés híján hosszú évekig üresedésben lévő egyházmegyékről.³⁵ Néha még azt is felvállalták, hogy király jelöltjével szemben is saját emberüket támogassák. A királyi hatalom 13. század végi gyengülését, a 13-14. század fordulóján jelentkező interregnumot és dinasztiaaváltást kihasználva sikereket is értek el ezen a téren a kanonokok. A 13-14. század fordulója az az időszak, amikor több alkalommal nem kívülről érkezett az új főpap, hanem a helyi székeskápta-

³¹ Pl. Bertalan pécsi püspök és a székeskáptalan kapcsolatára: Koszta, L.: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök. In: Koszta L.: Írásbeliség és egyházszerkezet. Capitulum III. Szeged, 2007. 29–30. és 32–33.

³² Például Pécsen az 1250-es évek végére megbomlott a püspök és a székeskáptalan harmonikus kapcsolata. Jó püspököt (1252–1281) a pápánál is feljelentette a székeskáptalan. A vita a püspök halála után sem csitult és közel másfél évtizedig betöltetlen maradt a pécsi püspökség. A káptalan és a püspök vitájára néhány oklevél: Theiner, A.: Vetera monumenta historica Hungariae sacram illustrantia I. Romae, 1859. 277. és 288–291.; Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IV/3. Budae, 1829. 163–173.

³³ Szűcs: Az utolsó Árpádok 90–92.; Koszta: Az 1306-os pécsi püspökválasztás 62–63.

³⁴ Esztergomi érsekség betöltésének vitáira a 13. század végén: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 121–127.;

³⁵ A pécsi püspökség Jó püspök halála után több mint egy évtizedig üresedésben volt a 13. század végén. Timár Gy.: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: Baranyai Helytörténetírás 1981. (a továbbiakban Timár: Pécs egyházi társadalma) 20–21.

lan saját tagjai közül választotta ki az új püspököt.³⁶ A 14. század második évtizedétől fogva azonban az ismét megerősödő királyi hatalom akarata érvényesült újra a püspökségek betöltésénél. Ezzel eldőlt, hogy néhány évtizednyi bizonytalanság után visszatért Magyarországon a régi gyakorlat. A püspökségek betöltésében a király szava a döntő, a káptalan csak formális, valóságos befolyással nem járó választási joggal rendelkezett. A magyar székeskáptalanok jelentőségét alapvetően meghatározta, hogy ténylegesen nem tudtak beleszólni a püspökválasztásba. A kanonokok és maga a székeskáptalan így nem tudta hatalmát a püspökök ellenében érvényesíteni, a káptalanok súlytalanok maradtak a főpapsággal szemben. Érthető így, hogy a Nyugat-Európában a 13. század elejétől jelentkező püspökválasztási dekrétumok/hitlevelek³⁷ ismeretlenek voltak Magyarországon. A Salzburg,³⁸ Passau,³⁹ Wrocław⁴⁰ vonaltól keletre a kanonokság nem tudott írásos, szerződéses feltételeket szabni a megválasztandó püspökökkel szemben.⁴¹ A valóságos püspökválasztási jog elvesztése miatt a székeskáptalanok az arisztokrácia szemében nem tűntek fajsúlyos intézménynek. Rajtuk keresztül nem gyakorolhattak befolyást a főpapi székek betöltésénél. Így nem tudunk arról, hogy az arisztokrácia tagjai kanonoki stallumokat alapítottak volna, amelyeket aztán a család klerikusi tagjaival tölthettek volna be, állandó pozíciókat szerezve így az egyházmegye kormányzásában, különösen a püspökválasztásban.

³⁶ A pécsi püspökségben 1009 és 1400 között csak három alkalommal (1306, 1307 és 1315) saját jelöltjét és nem a király emberét választotta meg a káptalan. Koszta: Az 1306-os pécsi püspökválasztás 62–71.; Timár: Pécs egyházi társadalma 19–32.

³⁷ Az elsőt a verduni székeskáptalan adta ki, de a 13. század elején már több ilyen ismert Nyugat-Európában, Hildesheimben például 1216-tól adnak ki ilyet. Becker, H. J.: Dom- und Stiftskapitel. In: Lexikon des Mittelalters V. 938–939.

³⁸ A választási hitlevelek Salzburgban jóval később jelentkeztek, mint más német székeskáptalanokban. Az első ilyet 1427-ben állították össze. A késői jelentkezése a választási hitleveleknek összefüggésben volt azzal, hogy a 16. század elejéig itt az ágostonos regulát követték a kanonokok. Geschichte Salzburg I/1-2. Hrsg. Dopsch, H. Salzburg, 1981–1983. 1006.

³⁹ Passauban 1342-ben állítottak ki először ilyet, Oswald, J.: Das alte Passauer Domkapitel. München, 1933. 98–100., 110–116., 120–121. és 145.

⁴⁰ Wrocławban először 1447-ben követelt ilyet a megválasztandó püspöktől a választás fejében a székeskáptalan. Geschichte Schlesiens I. Hrsg. v. Petry, L. – Menzel, J. – Irgang, W. Sigmaringen, 1988. 5 308.

⁴¹ A lengyelországi gnieźnoi székeskáptalanban már nem ismerünk ilyeneket. Binder: Das Domkapitel zu Gnesen 75–76.

A magyar székeskáptalanok és egyházi középréteg püspökök irányában korlátozott hatalma a bíráskodás terén is megfigyelhető. Nem hallunk Magyarországon a főesperesi és a püspöki bíráskodás konfliktusairól, kompetencia vitáiról. A püspök nevében ítélkező vikáriusi bíráskodás nem a főesperesi ítélkezés ellenében jött létre, hanem együttműködött vele. A püspök nevében is szinte kivétel nélkül főesperesek és kanonokok ítélkeztek. A káptalan nem tudta a püspöki jogszolgáltatást korlátozni.⁴² A püspök és a káptalan viszonyát mutatja, hogy Magyarországon Nyugat-Európával ellentétben a püspökök nem alakítottak ki a székeskáptalan visszaszorítására, vagy ellenőrzésére erős és önálló püspöki kápolnát.⁴³ A püspöki káplánokról kevés forrás maradt fenn, amely már magában is mutatja, hogy az intézmény nem volt jelentős Magyarországon. A későbbi kutatásnak kell eldönteni, hogy egyáltalán kiépült-e Magyarországon a püspökhöz közvetlenül személyesen kapcsolódó klerikusokat intézményesen összefogó püspöki kápolna.⁴⁴ Az oklevelekben a 13–14. század fordulóján hallunk a püspöki oklevéladás intézményesüléséről, a püspöki protonotariusok és a püspöki kancellárok megjelenéséről.⁴⁵ Még a székeskáptalanok vezetői, a prépostok sem rendelkeztek a püspökökhöz közelítő tekintéllyel.⁴⁶ A magyarországi prépostok

⁴² Bónis Gy.: *Az egyházi bíráskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*. In: Bónis Gy.: *Szentszéki regeszták*. Szerk. Balogh E. Budapest, 1997. 636–640.; Erdő P.: *A középkori officális bíráskodás intézményei Kelet-Közép-Európában*. In: Erdő P.: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, 2001. 119–124.

⁴³ A nyugat-európai püspöki kápolnákra: Haider, S.: *Das bischöfliche Kapellanat I. Von Anfänge bis in das 13. Jahrhundert*. Wien – Köln, 1977.

⁴⁴ A püspökök káplánjairól egy zsinati határozatban már 11–12. század fordulóján említést tettek. Závodszy L.: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. 184. (Colomanni regis decretorum liber primus, cap. V.)

⁴⁵ Pl. Lodomér esztergomi érsek kancellárja Domonkos váci prépost, esztergomi kanonok, majd pedig András prépost volt. Beke M.: *Monoszló nembeli Lodomér*. In: *Esztergomi érsekek 1000–2003*. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 132.; Puer dictus Theophil pozsegi lector Mihály zágrábi püspök protonotariusus volt a 14. század első éveiben. A személyes kapcsolat erősségét mutatja, hogy 1303-ban Mihály esztergomi érsekké választása után Theophil is „magával viszi” és esztergomi préposttá tette meg. Koszta: *Pozsegi káptalan 47*; Tamás esztergomi érsek kancellárja Henrik váci prépost volt. Anjou-kori Oklevéltár III. Szerk. Kristó Gy. Szeged, 1994. (a továbbiakban Anjou-kori Oklevéltár) 92. (189.)

⁴⁶ A 12. század második felében, úgy tűnik, hogy a nagy királyi társaskáptalanok prépostjai a püspökök mellett részt vettek a királyi tanács munkájában. Koszta L.: *Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a 13. század elejéig*. In: *Kalocsa történetéből*.

pozícióját mutatja, hogy míg Németországban a prépostok és a dékánok a 13. század elejétől okleveleik intitulációjában a „*Dei gratia*” formulát használták, tisztségüket így magától Istentől eredeztették. Magyarországon ezzel szemben a „*Dei gratia*” formulát kizárólag a püspökök alkalmazták, a prépostok közül – úgy tűnik – csak a székesfehérvári koronázó templomhoz tartozó királyi társaskáptalan vezetője és a szepesi prépost volt az egyetlen, aki időnként használta ezt a formulát.⁴⁷ Nyilvánvaló volt a prépostok számára, hogy tisztségük nem közvetlenül Istentől, hanem az illetékes püspöktől eredeztethető.

Nyugat-Európában több helyen jelentkezett a királyi kanonokság intézménye. A szokás, hogy a király a jelentősebb káptalanokban tiszteletbeli kanonok lett német területeken alakult ki, talán már az első ezredfordulón. Azal, hogy az uralkodó formálisan belépett a kanonokok közé, kiemelte azok tekintélyét, növelte a káptalanok presztízsét és a királyi adományok révén anyagi haszonnal is járt.⁴⁸ Magyarországon a királyi kanonokság intézménye igen későn, a 14. század végén az esztergomi székeskáptalan vizitációs jegyzőkönyvében bukkan fel először és utoljára. Az 1397-es híradás szerint a király és a királyné Esztergomban – természetesen prebenda nélkül – kanonok volt, és velük együtt 41 tagja volt a káptalannak.⁴⁹ Vélhetőleg a magyarországi királyi kanonokságnak korábbi (11–13. századi) gyökerei lehetnek. Esztergom a

Szerk. Koszta L. Kalocsa, 2000. 44. (75. jegyz.). 1156-ból MES. I. 107., 1169-ből Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ed., Marsina, R. Bratislavae, 1971. 88. A 13. században viszont csak az alkancellári tisztséget betöltő – leggyakrabban székesfehérvári – prépostról állíthatjuk ezt bizonyosan. Fejérpataky L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885. 92–146.

⁴⁷ Egyetlen alkalommal 1278-ban Muthmer szepesi prépost is használt hasonló formulát: „*Nos magister Mothmerius divina miseratione prepositus de scypus...*” Hazai okmánytár VI. Budapest, 1891. 237.

⁴⁸ Klewitz, H. – W: Königtum, Hofkapelle und Domkapitel im 10. und 11. Jahrhundert. Darmstadt, 1960. 41–46.; Fleckenstein, J.: Rex canonicus. In: Festschrift Percy Ernst Schramm I. Hrsg. Classen, P. Wiesbaden, 1964. 57–71. (III. Ottótól eredezteti); Groten, M.: Von der Gebetsverbrüderung zum Königskanonikat. In: Historisches Jahrbuch 1983. 1–34. A 11. században imaközösség szerű kapcsolatot feltételez a káptalanok és a király között, a királyi kanonokságot 12. századinak tartja. Borgolte, M.: Über Typologie und Chronologie des Königskanonikats im europäischen Mittelalter. In: Deutsches Archiv 1991. 19–43.

⁴⁹ Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. Kiadja: Kollányi F. In: *Történelmi Tár. Új Folyam.* 1901. 99.

12. század végéig az uralkodók székhelye, valószínű nem azután lépett a kanonokok közé a magyar uralkodó, hogy feladta esztergomi székhelyét. Esztergom mellett a székesfehérvári királyi koronázó és gyakran uralkodói temetkezőhelyül is szolgáló, a királyi felségjelvényeket őrző templomhoz tartozó káptalanban is kanonokok lehettek az uralkodók.⁵⁰ Elgondolkodtató azonban, hogy mennyire nem jelentkezett az esetleg több évszázadig fennálló magyar királyi kanonokság a forrásokban. Ez bizonyosan azt is mutatja, hogy ennek nem volt olyan jelentősége az uralkodó és az egyház viszonyában, illetve a királyi reprezentációban, mint Németországban. Nem volt igazából ismert az intézmény a királyi kanonokság a korabeli Magyarországon és így nem növelte ténylegesen a kanonokság társadalmi tekintélyét.

A király és a magyar a székeskáptalani kanonokság kapcsolata még vizsgálatra szorul. Az uralkodók, úgy tűnik, nem támaszkodtak jelentősen a hiteleshelyi megbízásoktól eltekintve – Esztergomot kivéve – a székeskáptalanokra. Természetesen néhány királyi káplán kimutatható a székeskáptalanokban is, elsősorban Esztergomban. Az uralkodók leginkább a közvetlen királyi kegyuraság alatt álló ún. királyi prépostságokkal álltak szoros kapcsolatban. A királyi kápolna, a királyi kancellária, a királyi familiához tartozó klerikusok elsősorban ezekben viselhettek kanonoki javadalmat a 12-13. században. Természetesen ebből következik, hogy olyan vagy hasonló gyakorlat, mint a 12. század folyamán preces primariae néven a német uralkodók bevezettek,⁵¹ Magyarországon nem volt meg.

A magyar kanonokság középkori helyzete, társadalmi befolyása a 14. század elejére alakult ki. Erre az időre szerezte meg a réteg azokat a pozícióit, amelyek a 16. század elejéig már lényegesen nem változtak. Anyagi helyzetük is stabilizálódott és kanonokok a köznemességhez hasonló lehetőségekkel ren-

⁵⁰ Ezt az is megerősítheti, hogy a székesfehérvári társaskáptalant az aacheni palotakáptalan mintájára alapították. Deér, J.: Aachen und Herrschersitze der Arpaden. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1971. 1–56.

⁵¹ A német királyokat a 12. század óta megillette az a jog, hogy minden káptalanban a koronázás után először megüresedő prebenda betöltését maguknak tartsák fenn. Offergeld, P.: Das Kapitel des Aachener Marienstift im Mittelalter. In: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 1985. 98.; Offergeld, P.: Erste Bitten (Preces Primariae) deutscher Kaiser und Könige um Benefizien des Aachener Marienstifts. In: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 1986. 39–86.

delkezett.⁵² Ez pedig mecénási tevékenységre adott módot, könyvvásárlást engedett meg,⁵³ és némi pótlólagos támogatással külföldi egyetemjárást is finanszírozni lehetett belőle.⁵⁴ A középkorra nézve az esztergomi székeskáptalan tagjainak egy ötödéről sikerült bebizonyítani, hogy felsőfokú tanulmányokat folytatott. 1183 és 1543 között 690 ismert tagja volt a káptalannak és ebből 136 kanonok egyetemrejárásáról maradt fenn adat. A 13. században 16, a 14. századból 32 egyetemre járt kanonokok ismerünk.⁵⁵

Az elején említettem, hogy számbelileg kevés a kanonoki stallum a középkori Magyarországon. Ennek ellenére nincs tülekedés a kanonoki javadalmak elnyerése érdekében. Csupán egyetlen esetben hallunk várólistáról, „sorban állásról”, a még betöltött javadalmak előre történő adományozásáról.⁵⁶ Nincs hierarchia az egyszerű kanonoki javadalmak között sem, mint német területeken.⁵⁷ Az arisztok-

⁵² Mályusz: *Egyházi társadalom* 85–96., Timár: *Pécs egyházi társadalmá* 33–47.

⁵³ A 13. század második felében a külföldön egyetemre járt kanonokok közül többnek jelentős magánkönyvtára volt. Erre összefoglalóan: Csapodi Cs.: *Magyar könyvtártörténet*. Budapest, 1987. 25–27.; Két 1270-es évekből ránk maradt préposti végrendelet részletes könyvlistát is tartalmaz. Muthmer szepesi prépost 1273-ban kelt végrendelete összesen nyolc kötetet említ. MES. II. 27–28. László esztergomi prépost könyvtára 1277-ben viszont a bolognai jogászprofesszorok gyűjteményével vetekszik, a 18 kötet nagy része korszerű jogi munka. MES II. 71–73.; Ivánka E.: László mester esztergomi prépost könyvtára. In: *Theológia* 1937. 216–226.; Mályusz: *Egyházi társadalom* 308–335.

⁵⁴ Gyakori volt, hogy a püspökök nagybácsik unokaöccseiknek kanonoki javadalmat szereztek és egyéb módon is támogatták rokonaik külföldi iskoláztatását. Bánca István esztergomi érsek, majd bíboros négy unokaöccsét is taníttatja Bolognában és Padovában. Almási T–Kosztá L.: Bánca István 15–16., Koszta: Pozsegai káptalan 46–47.; Lodomér esztergomi érsek Tamás nevű unokaöccsének esztergomi kanonokságot szerzett és támogatta padovai tanulmányait. Tamás később esztergomi prépost, majd érsek lett. Kollányi: *Esztergomi kanonokok* 24–26.

⁵⁵ Körmendy K.: Litterátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi E. Budapest, 1986. 176–201.; Körmendy K.: La formation universitaire des chanoines cathédraux d'Esztergom aux XIVe et XVe siècle. In: *Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires Angevins*. Szerk. De Cevins, M.-M. – Matz, J.–M. Rome, 2005. 79–87.

⁵⁶ 1302-ben Jakab pozsonyi polgár fiát, a még gyermek Miklóst kanonokká fogadják a pozsonyi királyi társaskáptalanban, de prebendát és stallumot, így helyet a káptalanban csak az ötödik üresedésben adnak majd neki. Anjou-kori Oklevéltár I. 108. (156. és 157. reg.) A szokátlan dolog valószínű, hogy Miklós fiatal korával és nem a kanonokságért való sorban állással függ össze.

⁵⁷ A méltóságviselő kanonok természetesen nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, de az egy-

rácia, de még a köznemesség sem törekedett arra, hogy kizárólagosan töltsön be káptalanokat. Magyarországon nincsenek zárt, kizárólag egy társadalmi rétegből származó klerikusoknak fenntartott káptalanok.⁵⁸ Ez nem csupán a székeskáptalanok presztízshiányával magyarázható, hanem az öröklési renddel is. Magyarországon nem csupán az elsőszülött fiú örökölt, hanem az apai vagyonból egyenlően részesült minden fiú. Nem volt így kényszerítő erő a másod- és harmadszülött fiúk egyházi pályán való elhelyezésére. Nem igényelt a magyar nemesség annyi javadalmat, mint Nyugat-Európában. Nem is alapított saját maga számára így kanonoki stallumokat a székeskáptalanokban és nem törekedett a meglévő prebendák rezerválására sem. Ez kiegészült azzal, hogy a székesfehérvári királyi társaskáptalan prépostjától eltekintve, még a káptalanok vezetői sem rendelkeztek számottevő hatalmi és politikai befolyással. Így a székeskáptalani kanonokság a kisbirtokos nemesség, a polgárság, a paraszti származásúak, különösen a mezővárosi parasztpolgárok számára is elérhető volt.⁵⁹ Nem törekedtek arra sem, hogy kanonoki javadalmakat a külföldi klerikusok előtt lezárják. Az állandó egyetem hiányát⁶⁰ is láthatjuk abban, hogy szűk az a művelt egyházi elit, amely tagjai

szerű kanonoki prebendák között nem volt különbség. Timár: Pécs egyházi társadalma 33–47. Nem hallunk Magyarországon ún. kisebb és nagyobb kanonoki prebendáról vagy gyermek prebendáról, mint a német káptalanokban. Kalauza: Das Schweriner Domkapitel 27–38.; Schröer, A.: Das Münsterer Domkapitel im ausgehenden Mittelalter. In: Monasterium. Festschrift zum siebenhundertjährigen Weihegedächtnis des Paulus-Domes zu Münster. Hrsg. Schröer, A. Münster, 1964. 471–472. és 496–497.

⁵⁸ Német példák a társadalmilag zárt káptalanokra: Kisky, W.: Die Domkapitel der geistlichen Kurfürsten in ihrer persönlichen Zusammensetzung im 14. und 15. Jahrhundert. Weimar, 1906.; Schulte, A.: Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter. Stuttgart, 1922.2

⁵⁹ A magyar káptalanok tagjainak társadalmi származására csak a 14. század közepétől lehet pontosabb képet kapni. Köblös J.: Egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. Budapest, 1994. 23–65.; Fedeles: Pécsi káptalan 87–95. A 13. században csak töredékes adataink vannak a kanonok származására, de bizonyos, hogy alacsony származásúak is bekerülhettek a székeskáptalanokba. Timót szolga rendű származása ellenére tagja lehetett a zágrábi, a pécsi és a veszprémi székeskáptalannak, sőt főesperességet is betöltött, végül Bánca István bíboros közbejárásával zágrábi püspökké is lett IV. Béla király tiltakozása ellenére. Szűcs: Az utolsó Árpádok. 100.

⁶⁰ Magyarországon az első egyetemet 1367-ben Pécsen alapították a helyi székesegyházi iskolára építve. Az egyetem rövid ideig működött és a későbbi egyetemalapítási kísérletek sem jártak a középkorban sikerrel. Gabriel, A.: The medieval universities of Pécs and Pozsony. Notre Dame, 1967.; Petrovics I.: A középkori pécsi egyetem és alapítója. In: Aetas 2005. 29–39.

számba jöhettek a kanonoki prebendák betöltésénél. A pápai adminisztráció klerikusai így könnyen utat találtak magyarországi kanonoki állásokhoz. A külföldiek javadalomhoz jutását korlátozó első rendelkezések csupán a 14. század végén jelentkeztek, de ezeket még a 15. században sem érvényesítették következetesen.⁶¹

A kanonoki karrier így a kismemesi és a paraszti származású klerikusok számára bizonyos társadalmi emelkedésre is lehetőséget adott. Társadalmi nyitottsága folytán különböző kulturális hagyományokkal rendelkező csoportokból származtak a magyar kanonokok. Könnyen kapcsolatot találtak így a helyi társadalom minden szintjével, és nem egy elzárkozó, befelé forduló csoport volt. Politikai súlytalansága miatt, mint láttuk, a nagypolitikába nem kapott szerepet a székeskáptalani kanonokság. Ezért aktivitásának színhelye az egyházmegye és a helyi világi társadalom intézményei maradtak csak. A társadalmi származás és a vele összefüggő kapcsolatrendszer, illetve a műveltségükből kifolyólag ez nem is tűnhetett számukra tehernek vagy rangon alulinak.

A székeskáptalanok 13. századi előtérbe kerülésével együtt, sok vonatkozásban vele összefüggésben, a magyarországi írásbeliségben is korszakos változások következtek be. Megjelent az írás használata az élet legkülönbözőbb terein, és néhány évtized alatt megsokszorozódott a kiadott oklevelek száma. Létrejöttek a hiteleshelyek, amelyek a magyar írásbeliség sajátos intézményei. Ezt a feladatott elsősorban a káptalanok, illetve bencés, premontrei és johannita kolostorok látták el.⁶² A 13. század elejétől így az királyi írásbeliséget és a polgárok egymás közötti jogügyleteit leszámítva, az oklevéladást a hiteleshelyek végezték. Közülük pedig a legforgalmasabbak a székeskáptalanok voltak.⁶³ A hiteleshelyek létrejötte nagyon szoros kapcsolatban van a káptalanok és a kanonok-

⁶¹ Mályusz E.: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. Budapest, 1958. 75–79.

⁶² Eckhart, F.: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Innsbruck, 1914.; Bónis, Gy.: Les auctorités de „foi publique” et les archives des „loci credibiles” en Hongrie. In: Archivum 1962. 97–04.; Borsa, I.: Zur Beurkundstätigkeit der glaubwürdigen Orte in Ungarn. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn II. Hrsg. Benda, K. – Bogay, T. – Glassl, H. München, 1988. 143–147.

⁶³ Varga Á.: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri E. – Jakó Zs. Bukarest, 1980. 20–35.; Kovács P.: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban. In: Archivum 1990. 5–43.; Koszta L.: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége. Pécs, 1998 (a továbbiakban Koszta: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi); Vekov, K.: Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI). Cluj – Napoca, 2003.

ság történetében 12-13. század fordulóján megfigyelhető korszakváltással. Túl-
 zás nélkül állíthatjuk, hogy a 13. század a világi egyházszervezet középkori tör-
 ténetében a kanonokság évszázada. A magyarországi kanonokság 13. század fo-
 lyamán megfigyelhető fentebb vázolt expanziójának egyik, és talán hatását
 nézve legfontosabb megjelenési formája a hiteleshelyi oklevéladás megkezdése
 volt. Természetesen már előzményei, például az istenítéltek is szoros összefüg-
 gést mutatnak a püspökségi központokkal, illetve a formálódó káptalanokkal.
 A magyar káptalanok önálló jogi személlyé válása nélkül nem képzelhető el az
 önálló oklevéladás megkezdése sem. A kettő szoros összefüggésben volt egymás-
 sal. A székeskáptalan megerősödése és a hiteleshelyi tevékenység kapcsolata
 kronológiailag is igazolható. A káptalanok már a 12-13. század fordulóján, illet-
 ve a 13. század első évtizedeiben kezdik meg a hiteleshelyi oklevéladást, míg a
 konventek csak a 13. század közepén jelentkeznek hiteleshelyként.⁶⁴ Mindez
 mutatja, hogy a kezdeményező a káptalan, a kanonokság volt. A szerzetesség
 csak átvette, kapcsolódott a káptalanokban kialakított gyakorlathoz. A helyi la-
 ikus, jogi írásbeliség központja így a székeskáptalan lett.⁶⁵ Ez a feladat pedig
 alapjaiban formálta át a kanonokság szerepét és műveltségét, sőt a káptalanok
 szervezetére is hatással volt.⁶⁶

A hiteleshelyi oklevéladás, mint a káptalan egyik, de egyre fontosabbá vá-
 ló tevékenységi köre természetesen hatással volt a káptalan belső struktúrájá-
 ra. A káptalanok korporatív közösséggé válásának egyik megnyilvánulása a
 strukturált belső felépítés, nevezetesen a funkciók elkülönülése, a méltóságvi-
 selelő kanonokok kiemelkedése. Ez hosszú folyamat volt, de végállomása Euró-
 pa legtöbb káptalanjában valamikor a 12-13. század fordulója, illetve az azt
 megelőző és követő évtizedek. A világi kanonokok lakta káptalanoknak, mint
 köztudott, nem volt Európa szerte általánosan elfogadott szabályzata, így bel-

⁶⁴ Solymosi L.: *A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei*. In: Írásbeliség és tár-
 sadalom az Árpád-korban. Budapest, 2006. 134–137.

⁶⁵ Egy egyházmegyén belül több hiteleshely is működött, de a székeskáptalanoknak volt a
 legnagyobb forgalma. Koszta: *A pécsi székeskáptalan hiteleshely* 40–44.

⁶⁶ A 13. század elején a magyar káptalanok rangban a prépost után következő dignitarius
 kanonokja a lector lett. A belső hierarchián történő előrelépését két dolognak köszönheti.
 Ő vette át a hiteleshelyi oklevéladás felügyeletét a káptalanon belül, másrészt előrelépése
 összefüggésben lehetett a káptalani iskolák szerepének növekedésével. Koszta: *A pécsi
 székeskáptalan hiteleshely* 97–100.

ső hierarchiájuk különbözőképpen alakult és bennük helyi sajátosságok ragadhatók meg. Nevezetesen tükröződik a méltóságviselő kanonokok közötti rangsorban a káptalan feladatköreinek jelentősége és az abból származó bevételek nagysága. Magyarországon a káptalanon belüli rangsorban a prépostot követő méltóságviselő kanonok a lector volt. Erre a pozícióra, mint ezt Pécs példája szépen mutatja, a 13. század első felében tett szert a lektor. Világos itt az összefüggés a hiteleshelyi tevékenység kialakulása, előtérbe kerülése és a lector pozíciójának kiemelkedése között. A káptalanon belül a rangsort – a préposttól eltekintve – legalábbis Pécsen a 13. század elején még nem a lector vezeti. Az 1230-as években viszont ahogy a pécsi hiteleshely oklevéladása egyre kiterjedtebb lett a méltóságviselők között a lector került az első helyre. Ezt a pozícióját a lector az általam vizsgált időszakban, a 14. század közepéig szilárdan tartotta és utána is megőrizte.⁶⁷ Európában viszont ritka, hogy az olvasókanonok ilyen előkelő helyen szerepel a belső rangsorban. Nyilvánvaló, hogy ez a kiemelkedő pozíció mögött a magyar lectorsághoz kapcsolódó és a nyugat-európai káptalanokban ismeretlen funkció keresendő, nevezetesen a hiteleshelyi tevékenység.

Egy gondolat erejéig maradván még a káptalani belső rangsornál. Európában ez a belső rangsor országon belül, helyesebben mondván érseki tartományon belül sem volt általában egységes. Sőt nem egy helyen időnként változott is. Ezzel szemben Magyarországon egységesen és tartósan kiemelkedő a lector szerepe. Ugyanúgy, ahogy a hiteleshelyi tevékenység is országosan és mindvégig a középkorban a káptalan meghatározó feladatköre maradt.

A hiteleshelyi tevékenység, mint új funkció a 13. század folyamán a püspöki, káptalani székhely történetében is kitapintható változásokat hozott. Bővült a település, a püspöki székhely központi funkciója.⁶⁸ Ennek esetleges gazdaságtörténeti hatásaival most nem kívánok foglalkozni. Érdemes viszont néhány mondatot szentelni annak, hogy ez bizony hatással volt a püspökségi központ építészeti kialakítására is. A káptalan előtérbe kerülésével, a *vita communis* felbomlásával, általában az önálló kanonoki egzisztenciák létrejöttéhez kapcsolódó-

⁶⁷ Koszta: *A pécsi székeskáptalan hiteleshely* 97–100.

⁶⁸ Koszta L.: *Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig*. In: Koszta L.: *Írásbeliség és egyházszervezet. Capitulum III.* Szeged, 2007. (a továbbiakban: Koszta L.: *Püspöki székhely*) 89–102.

va a káptalani városrész, a Káptalan utcák kialakulását szokták kiemelni.⁶⁹ Értethető is ez, mert Európa csaknem minden középkori eredetre visszamenő püspökvárosában Krakkótól, Mainzig stb. és így Magyarországon, például Pécsen is, a mai napig a városok topográfiáinak részét, sőt gyakran egyik ékességét képezik ezek az utcák. A káptalanok átalakulása és ehhez szorosan kapcsolódó hiteleshelyi tevékenység bizonyosan jelentkezett a püspökségi központ architektúrájában. A közhitelű oklevéladás nyitottá tette a káptalan a laikus világ irányába. Ez a nyitottság megkövetelte, igényelte a püspökségi központ jelentős átalakítását. Pécsen az utóbbi régészeti és művészettörténeti kutatásai lehetőséget nyújtanak ennek nyomon követésére.

Két évtizede igazolható a régészet eredményei nyomán, hogy a káptalan korai épületegyüttese, monostora a székesegyház északkeleti tornya közelében állt.⁷⁰ Elhelyezkedése kifejezte a káptalan monasztikus zártságát, a befelé fordulást, a *vita communis*. A káptalan szinte elbújt a dóm mögött, észrevétlen maradt.

A 12. század második felében sok helyen megkezdték a püspökségi központok átépítését. Ezekben az építkezésekben a kifejezésre jut a püspöki hatalom változása, anyagi lehetőségeinek bővülése. Pécsen is több más magyar püspöki székhelyhez (pl. Eger, Esztergom) hasonlóan egy teljesen új és impozáns román székesegyház épült fel a 12. század végére.⁷¹ A püspökségi központ átalakításának következő fázisát a káptalan új épületegyüttesének kialakítása jelentette. Az új épületek, ezt a régészeti megfigyelések is alátámasztják, Pécsen már nem a székesegyházról északra, a dóm és a meredek domboldal ál-

⁶⁹ A pécsi Káptalan utca egyes házaira: Petrovich E.: Adatok a Pécs, Káptalan utca 2. számú ház történetéhez. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956. 34–47.; Csemegi J.: Jelentés a Pécs, Káptalan u. 2. számú épületben végzett műemléki kutatások eredményeiről. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956. 8–30.; G. Sándor M.: A Káptalan utca 4-es számú középkori épület Pécsen. In: Építés-Építészettudomány 1983. 165–183.

⁷⁰ G. Sándor M.: *A pécsi Püspökvár középkori épületei és épületmaradványai*. In: A pécsi Püspökvár. Szerk. Szijártó K. és G. Sándor M. Budapest–München, 1999. 35–38.

⁷¹ Pécsre Tóth M.: A pécsi székesegyház nyugati karzata. In: Építés-Építészettudomány 1983. 429–455.; Tóth M.: A pécsi székesegyház márvány kapuja. In: Művészettörténeti Értesítő 1994. 5–12.; Esztergomra Marosi E.: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest, 1984.; Egerre Heves megye műemlékei II. Szerk. Dercsényi D. – Voit P. Budapest, 1972. 137. (a vonatkozó rész Kozák K. munkája).

tal lehatárolt helyen, a régi monostor újjáépítésével jöttek létre. A súlypont a székesegyház déli, a város felé eső oldalára került.⁷² Térben is nyitottá vált az addig zárt terület. Elérhetőbb lett a káptalan. Pécsen a székesegyháztól délre kialakított épületegyüttes feltárása és így építési idejének pontos meghatározása még várat magára. Biztos viszont, hogy ezek a 13. század eleje előtt, a dóm építésének befejezése előtt nem kezdődhettek el. Így létrehozásukat alapvetően meghatározta a káptalan átalakulása, és funkciójuk, elhelyezésük kialakításában már figyelembe vették a hiteleshelyi munka igényeit is.

A szerzetesrendek bekapcsolódásával a hiteleshelyi oklevéladás ugyan néhány évtized alatt túlnőtt a káptalanon. A legforgalmasabb, legnagyobb hiteleshelyek többségét azonban továbbra is a káptalanokban kereshetjük. A káptalanok hiteleshelyi oklevéladásának jelentőségét földrajzi fekvésük is alapvetően meghatározta. Kapcsolódtak a püspökségi központhoz eleve hozzátartozó kiterjedtebb centrális funkciókhoz. Általában pedig, mind a székes-, mind a társaskáptalanok többsége földrajzi szempontból is könnyebben elérhető helyen voltak, mint a monostorokhoz tartozó hiteleshelyek. Az egyházi funkciók mellett, sőt gyakran annak kárára, előtérbe került a világi társadalom érdekében végzett tevékenység.⁷³ A kanonokok néha hosszú heteket töltöttek távol királyi és nemesi megbízatások teljesítése miatt székhelyüktől.⁷⁴ Különböző világi jogügyletek (adásvételek, zálogosítások, kölcsönügyletek, birtokhatárok kijelölése) írásba foglalását végezték. Saját okleveleik mellett a helyi nemesség okleveleinek őrzését is vállalták. A hiteleshelyi tevékenység nem csupán a kanonokság írásbeliségének fejlődéséhez járult hozzá, hanem egyre inkább a világi jog gyakorlása irányába mozdította el ezt a réteget. A teológia művelése teljesen háttérbe szorult, a kánonjog tanulmányozása is má-

⁷² A székesegyház délnyugati homlokzata előtt talált falmaradványokra legújabban: Fedeles T.–Kikindai A.: Római sírkamra vagy gótikus kápolna? Építmény a pécsi székesegyház délnyugati homlokzata előtt. In: Pécsi Szemle 2006/2. 14–21.; Visy Zs.: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Pécs történetéből 19. Szerk. Kaposi Z. Pécs, 2007. 35–58.

⁷³ Rendszeresen fogadtak ügyfeleket és adtak ki okleveleket ünnepnapokon, így vásárnap, húsvétkor és pünkösdkor. Koszta: A pécsi székeskáptalan hiteleshely 103–105. Pl. 1258-ban Cel fia Cel húsvétkor tartozott a pécsi káptalan előtt kiváltani zálogba adott birtokát. MES. I. 450–451.

⁷⁴ Koszta: A pécsi székeskáptalan hiteleshely 105–112.

sodlagos lett. Az írástudásuk révén tekintélyt szerző, megbízhatóan dolgozó, a helyi jogban jártas kanonokok szerepe idővel nem csupán az ügyek írásba foglalására korlátozódott, hanem tevékenyen részt vettek a viták rendezésében, felkért bíróként is szerepet vállaltak. Jelentős lett így helyi szinten a társadalomszervező tevékenységük. Így a székeskáptalanok nem csupán egyházigazgatási központok lettek, hanem a világi terén is centrumokká váltak.⁷⁵ A kanonokok liturgikus feladataikat viszont éppen ezért jobbára fizetett helyettesekkel végeztették el.⁷⁶

A hiteleshelyi munkához köthető műveltségi, kulturális és mentalitásbeli sajátságok között kereshetjük annak okát, hogy alig-alig jelentkezett, jobban mondva a királyi társaskáptalanoktól eltekintve ki sem alakult a történeti érdeklődés is a magyar székeskáptalanokban. Nyilvánvalóan a magyar kanonokság gyakorlatias, világi jog felé fordulásában is kereshetjük azokat az okokat, hogy miért nincsenek Magyarországon középkorban készült püspöklisták, egyházmegyei krónikák. A középkori európai kereszténység térképén Magyarországhoz hasonló helyen fekvő Lengyelországban egészen másként alakult a kanonokság történeti érdeklődése. Néhány utalás is szépen példázza ezt. Meg lehet említeni például a 13. századtól vezetett, folyamatosan bővült, 11 mutációban fennmaradt és a helyi kanonokok keze nyomát mutató krakkói püspöklistákat,⁷⁷ de wrocławai vagy poznani példát is lehetne sorolni! Mindezek világosan kifejezésre juttatják a középkori lengyel kanonokok történeti érdeklődését magyar társaikkal szemben.

A hiteleshelyi munka alapvetően átformálta ezt a társadalmi réteget. A kanonokok komoly különbevétele tettek szert az oklevéladással. Ennél is jelentősebb azonban, hogy a műveltségük gyakorlatias lett és a világi társadalom felé fordult. A székeskáptalani kanonokság nagyon szoros kapcsolatokat alakított ki a helyi társadalom minden szintjével. Sokukat az egyházmegye távoli településein is személyesen ismerték. Egy nagyon nyitott réteggé vált a kanonokság, amely

⁷⁵ Koszta L.: *Püspöki székhely* 89–103.

⁷⁶ A kanonokok helyettesítését ellátó székesegyházi alsópapság (sacerdos chori, prebendarius) a 13. század közepétől mutatható ki a magyar székeskáptalanokban. Koszta L.: Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez. In: Írásbeliség és egyházszerkezet. Capitulum III. Szeged, 2007. 47–49.

⁷⁷ *Catalogi episcoporum Cracoviensium*. In: Monumenta Poloniae Historica Ser. nov. X/2. Ed. Szymanski, J. Warszawa, 1974. 25–303.

könnyen igazodott a helyi társadalom igényeihez. Műveltségükkel és szaktudásukkal nem zárkóztak be a püspöki székvárosba, hanem a világi társadalom számára hasznosították ismereteiket. Nagyon erős közvetítő szerepet játszottak így az írásbeliségre épülő elit kultúra és a szóbeliség szintjén megnyilvánuló népi kultúra között. Szerepük volt – egyéb más társadalmi és művelődéstörténeti okok mellett – abban, hogy Magyarországon a középkorban nem alakult ki duális kultúra.⁷⁸ Nem lehet markánsan elkülöníteni az elit és a népi kultúrát. A kanonokság Magyarországon a 14. század közepére erőteljesen laicizálódott, kultúrájában és funkciójában világiassá lett. Egyházi státuszát természetesen megtartva, sok vonatkozásban a leendő világi értelmiség feladatait ellátó csoporttá vált.⁷⁹

⁷⁸ A duális kultúra felfogás a nyugat-európai középkori kultúra vizsgálatából született, a kelet-európai és a magyar történelemre nehezen alkalmazható. Makkai L. – Klaniczay G.: *Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások*. In: Történelmi Szemle 1981. 271–272.

⁷⁹ Jakó Zs.: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1977. 10–36.